

MARIJA MATUŠAKAITĖ (1924–2016)

2016 m. birželio 24 d. Kaune mirė žymi Lietuvos menotyrininkė Marija Matuškaitė. Jos asmenybė dar kartą primena, kad savo principus bei vertybinius orientyrus galima išsaugoti ir skleisti sudėtingiausiomis istorinėmis aplinkybėmis. Reto meninio jautrumo ir įžvalgumo senosios Lietuvos dailės tyrėja, didelio profesinio sąžiningumo ir atkaklumo mokslininkė, daugelio reikšmingų publikacijų autorė, Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos, Lietuvos Vyriausybės meno premijos laureatė, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžiaus dama, Lietuvos dailės istorikų draugijos garbės narė į senosios dailės istorijos tyrimų lauką įžengė nepalankiu laikotarpiu, nepaisydama tuometinės konjunktūros ir oficialinio priešiško Lietuvos istorijai ir kultūros tradicijai. Matuškaitė prieš tai buvo išbandžiusi kitas profesijas, kurioms taip pat reikėjo atsakomybės ir gilios kompetencijos, bet reikšmingiausi jos gyvenimo darbai buvo nuveikti būtent meno istorijos srityje.

Marija Matuškaitė gimė 1924 m. kovo 9 d. Vareikonų dvare netoli Babtų. Jos tėvas Jonas Matušakas (1890–1962), kilęs iš Poznanės krašto miestiečių šeimos, buvo šio dvaro nuomininkas, motina Eleonora Jakimavičiūtė, bajorų Tvirbutų giminės palikuonė, – profesionali bitininkė, konditerė ir kulinarė¹. Pradinį mokslą ir pirmųjų gimnazijos klasių kursą Marija pabaigė gimtajame dvare, lavinama tėvų samdomų mokytojų, tik egzaminus laikydavo Kauno Šv. Kazimiero seserų kongregacijos mergaičių

¹ Marijos Matuškaitės prisiminimai, 2011–2012, redaktorė I. Dringelytė. Prieiga per internetą: http://www.llbm.lt/parodos/Marijos_Matusakaites_seimos_tekstiles_rinkiny/

gimnazijoje. Sudėtingais Antrojo pasaulinio karo metais ji pabaigė tą pačią gimnaziją, pervadintą Kauno VIII vidurine mokykla². Po abitūros Marija Matušakaitė pasirinko architektūros studijas – 1942–1948 m. mokėsi inžinieriaus architekto specialybės Vytauto Didžiojo universitete, kuris sovietmečiu tapo Kauno valstybiniu universitetu. Po baigimo vienerius metus padirbėjusi Vilniuje grįžo į Kauną ir 1949–1953 m. užėmė architektės pareigas Respublikiniame projektavimo ir planavimo trešte. Ši įstaiga ne sykį keitė savo pavadinimą, buvo performuojama, ir tai atsispindi Matušakaitės gyvenimo aprašyme – 1953–1959 m. ji buvo vyriausioji architektė Valstybiniame projektavimo institute prie LTSR Ministrų Tarybos, 1959–1961 m. grupės vadove Miestų ir kaimų projektavimo institute. Tuo laikotarpiu Matušakaitė kaip architektė reikšėsi pakankamai aktyviai – ne kartą dalyvavo architektūros konkursuose, kai kurie jos projektai, nors nerealizuoti, buvo apdovanoti premijomis, 1960 m. už Panevėžio teatro pastato projektą kartu su bendraautore Aldona Kačerauskaite ji gavo pirmąją premiją.

1958 m. Matušakaitė susidomėjo drabužių dizainu – pradėjo bendradarbiauti su Maskvos madų leidiniais, siūsti modelių piešinius į Vilniuje leidžiamą *Bangos* žurnalą. Galima numanyti, kad polinkis panašiai veiklai slėpėsi nuo vaikystės – Matušakaitės mama Eleonora Jakimavičiūtė puikiai siuvinėjo ir nėrė vašeliu, teta buvo audėja, tad tekstilė ir rankdarbiai dvaro namų interjere užėmė reikšmingą vietą. Nemenką jų dalį išsaugojusi mokslininkė vėliau juos perdavė Rumšiškių liaudies buities muziejui. 1961 m. Matušakaitė buvo paskirta Vilniaus modelių namų meno vadove, 1963–1965 m. tapo vyriausiąja dailininke Kauno Mados fabrike. 1963 m. ji pradėjo dirbti ir tuometinio Kauno politechnikos instituto Lengvosios pramonės fakultete, Odos ir tekstilės gaminių technologijos katedroje; čia dvidešimt metų dėstė siuvimo gaminių, vėliau ir avalynės kompoziciją bei kostiumo istoriją. 1974 m. Matušakaitei suteiktas docentės vardas. Kolegos dėstytojai ją prisimena kaip subtilų ir kuklų žmogų, „studentų gerbiamą dėstytoją, visus pavergusią savo sugebėjimu tyliai ir kryptingai dirbti“³.

Nežinia, kokios konkrečios priežastys tebedirbančią architektę ir drabužių modeliotojos profesiją pradėjusią įvaldyti Matušakaitę 1959 m. pastūmėjo stoti į LTSR valstybinį dailės institutą ir neakivaizdiniu būdu studijuoti meno istoriją, tačiau aki-vaizdu, kad sprendimas buvo gerai apgalvotas ir menotyrinei veiklai atsidėta ryžtingai: 1965 m. Matušakaitei suteiktas meno istoriko diplomas su pagyrimu, o jau 1970 m. Istorijos institute apginta menotyros mokslų kandidato disertacija „XVI–XVII a. skulptūriniai Lietuvos antkapiai“. Tai buvo pirmoji po karo Lietuvoje apginta disertacija, skirta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dailei, ilgainiui tapusiai pagrindine Matušakaitės tyrimų sritimi. Nors baigusi dailėtyros studijas ji parašė nemažai to laiko meno aktualijas ir dailės parodas apžvelgiančių rašinių⁴, didelę straipsnių dalį iš pat pradžių sudarė skirtieji LDK dailei: 1967 m. pasirodė dvi pirmosios Matušakaitės publikacijos apie ankstyvuosius Renesanso paminklus Lietuvoje ir Oginskių antkapius Kruonyje, 1968 m. – dar du straipsniai apie Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčią ir

² Dr. Marijos Matušakaitės gyvenimo aprašymas, 2007 m. birželio 15 d. Nuorašas D. Vasiliūnienės asmeniniame archyve.

³ Doc. dr. Nijolės Majauskienės (g. 1933 m.) prisiminimai apie dėstytoją Mariją Matušakaitę, 2008 m. D. Vasiliūnienės asmeninis archyvas.

⁴ Marijos Matušakaitės bibliografija (sud. S. Smilingytė-Žeimienė, G. Surdokaitė). *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* Sud. G. Mickūnaitė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009: 201–222.

Stanislovo Radvilos antkapį Vilniaus Bernardinų bažnyčioje, 1970 m. – du straipsniai, skirti sovietų valdžios tuomet jau uždarytų Vilniaus Šv. arkangelo Mykolo ir Švč. Trejybės bažnyčių antkapiniams paminklams. To meto publikacijų kontekste jų nebuvo įmanoma nepastebėti, nes istorinę dailę pristatančių tekstų spaudoje beveik nebuvo, su Matušakaite galėjo „konkuruoti“ nebent Vladas Drėma, tuo metu paskelbęs keletą publikacijų apie senuosius, daugiausia XIX a., Lietuvos dailininkus⁵. Ji ne tik viešino dailės tyrimus mokslo ir populiarinamojoje spaudoje, bet ir dalyvaudavo konferencijose Lietuvoje, Baltarusijoje ir Lenkijoje.

Laisvu nuo paskaitų Kauno politechnikos institute laiku Matušakaitė dalyvaudavo Kultūros ministerijos organizuojamose ekspedicijose po Lietuvą, kurių metu buvo registruojamos meno vertybės, ji buvo kviečiama į muziejus ekspertuoti naujai įsigytus eksponatus⁶. Tačiau vien LDK meno istorijai, kaip pati sakė, ji galėjo atsidėti tik išėjusi į pensiją – nuo 1983 metų⁷. 1984 m. pasirodė pirmoji didžiulio atgarsio visuomenėje sulaukusi Matušakaitės monografija *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, vienintelė sovietmečiu išleista jos knyga, kitos dienos šviesą išvydo jau po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Pirmoji Marijos Matušakaitės knyga apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės portretus dabar pripažįstama etapiniu, „naujus profesinius horizontus“ atvėrusiu Lietuvos dailės istorijos veikalu ne vien dėl joje pateiktos naujos medžiagos, LDK istoriją ir iškilų jos asmenybių veiklą kiekviename puslapyje liudijančio teksto, bet ir dėl to, kad joje pirmą kartą sovietmečiu aptarti dailės kūriniai, reprezentuojantys platų visos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos kultūrinį arealą⁸. Simboliška, kad paskutinioji mokslininkės monografija taip pat buvo skirta portretui. 2010 m. pasirodžiusioje apimlioje puikios poligrafinės kokybės knygoje *Portretas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* ankstesnės žinios papildytos per ketvirtį amžiaus pačios Matušakaitės ir kitų autorių surinktais duomenimis. Rengdama šį veikalą mokslininkė nepaisė garbaus amžiaus ir tolimų kelionių nepatogumų – lydima jai talkinusių bičiulių menotyrininkų, muziejininkų ir ištikimo bendražygio fotografo Klaudijaus Driskiaus darbavosi ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos muziejuose ir bibliotekose. Jos sukaupta medžiaga neretai buvo gauta didelėmis pastangomis ir Lietuvos istoriografijoje pristatyta pirmą kartą. Be šių dviejų jos mokslinę veiklą simboliškai aprėminančių veikalų, parašė dar porą nedidelių Lietuvos asmenybių portretams skirtų studijų – *Senieji Lietuvos kunigaikščių portretai: 1601 metų raritetas* (1997) ir *Karalienė Barbora ir jos atvaizdai* (2005). Kaip ir daugelio kitų Matušakaitės straipsnių, taip ir šių publikacijų svarbiausias tikslas buvo neatidėliojant paviešinti reikšmingus, lietuvių istoriografijai lig tol nežinomus dailės kūrinius.

⁵ Bibliografijos rodyklė (sud. R. Kivilšienė, J. Zvėgienė). *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*. Sud. G. Jankevičiūtė. Vilnius: Lietuvos dailės istorikų draugija, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010: 382–408.

⁶ Kimbrys, P. Ji niekada nedėstė, bet sugebėjo padaryti įtaką įvairių kartų dailės istorikams [kalbino G. Jankevičiūtė]. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 12–20.

⁷ Dr. Marijos Matušakaitės gyvenimo aprašymas, 2007 m. birželio 15 d. Nuorašas D. Vasiūnienės asmeniniame archyve.

⁸ Dailėtyrininkės Giedrės Jankevičiūtės mintis (Kimbrys, P. Ji niekada nedėstė, bet sugebėjo padaryti įtaką įvairių kartų dailės istorikams [kalbino G. Jankevičiūtė]. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 15).

Kita Mariją Matušakaitę itin dominusi tema – Lietuvos medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba, kuriai skirta didelė dalis jos straipsnių ir kelios knygos – *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje, Procesijų altorėliai Lietuvoje* (abi 1998), *Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio* (2007), iš dalies ir publikacija knygoje *Skaruliai* (2010), kurioje daug vietos užima 1620 m. pastatytos Skarulių bažnyčios didžiojo altoriaus drožybos aptarimas. 1998 m. pasirodžiusi monografija apie medžio drožybą LDK ir vėl buvo naujas šios srities tyrinėjimų žingsnis. Pasak dailėtyrininkės Regimantos Stankevičienės, iki Matušakaitės dar niekas mūsų šalyje atskiros kūrinių grupės „nebuvo tyręs taip plačiai, nuosekliai ir kompetentingai“. Matušakaitės knygą ji prilygino „tvirtam karkasui“, ant kurio augs akademinė Lietuvos dailės istorija⁹. Leidinyje aptarta daugiau kaip 500 dailės kūrinių ir ansamblių, didžioji dalis jų tada tyrinėti ir publikuoti pirmą kartą. Visi jie datuoti, pasirinkus formaliją ir lyginamąją analizę, suskirstyti stiliaus raidos periodais ir pateikti chronologine seka, nuosekliai atskleidžiant XVII–XVIII a. Lietuvos drožybos pokyčių panoramą. Knygoje pasiūlyta chronologine seka dabar patikimai remiasi ir medžio plastikos tyrėjai, ir restauruotojai, ir paveldosaugininkai.

Po dešimtmečio išleistoje knygoje *Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio* Matušakaitė pateikė dar daugiau įžvalgos ir profesinės brandos pareikalavusį darbą. Iš menkai išlikusių ankstyviausios LDK skulptūros paveldo fragmentų ji rekonstravo buvusio reiškinio visumą, iš pavienių (dažnai pačios mokslininkės identifikuotų) objektų suformavo vientisą gotikinės, renesansinės ir ankstyvojo baroko skulptūros raidos vaizdą¹⁰. Skaitant abiejų medžio plastiką analizuojančių knygų tekstus galima įvertinti Matušakaitės gebėjimą įsižiūrėti į menkiausius skulptūros plastikos niuansus, taikliai ir vaizdžiai apibūdinti kūrinius. Dailėtyrininkės Dalios Klajumienės nuomone, šiose knygose aukščiausiu lygiu atsiskleidė pozityvios formaliosios kūrinio analizės metodo galimybės.

Atsižvelgdamas į Marijos Matušakaitės patirtį aprangos dizaino praktikos ir mados istorijos srityse jos tekstus ne kartą redagavęs Petras Kimbrys paakino rengti Lietuvos kostiumo istorijai skirtą knygą¹¹. Kurį laiką dvejojusi, šios temos mokslininkė ėmėsi su dideliu užsidegimu. Dabar sunku būtų pervertinti šio veikalų svarbą Lietuvos senosios kultūros tyrinėjimams. Puikiuose vaizdžiai kalba parašytuose tekstuose, tapytų ir grafikos technikomis atliktų portretų reprodukcijose, aprangos brėžiniuose ir piešiniuose atsivėrė daugeliui visiškai nepažįstamas LDK gyventojų drabužių, apavo, galvos apdangalų, jiems naudotų audinių, jų puošmenų vaizdas¹². Kaip ir kitose jos tirtose meno srityse, šioje knygoje išryškinti svarbiausi kiekvieno laikotarpio bruožai, kaitos priežastys, kitų kraštų įtakos, o šiuo atveju daug vietos skirta socialiniams aprangos aspektams, vyriškos ir moteriškos mados skirtumams. Labai svarbu, kad Matušakaitė daug dėmesio skyrė terminijai – surado ir išaiškino lietuvių kalbai priimtinausias ano meto visuomenėje funkcionavusių kitakalbių šios srities pavadinimų formas.

⁹ Stankevičienė, R. Gyvybingas drožybos medis. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 171–174.

¹⁰ Klajumienė, D. Vėlyvųjų Viduramžių skulptūra Lietuvoje. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 184–186.

¹¹ Kimbrys, P. Ji niekada nedėstė, bet sugebėjo padaryti įtaką įvairių kartų dailės istorikams [kalbino G. Jankevičiūtė]. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 16.

¹² Martinaitienė, G. M. Kas į knygas sudėta. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 165–170.

Viena paskutinių Marijos Matušakaitės studijų *Išėjusiems atminti. Laidosena ir kapų ženklavimas LDK* (2009) sugrįžta prie profesinės veiklos ištakų – 1970 m. apgintos disertacijos temos. Ir vėl leistasi į nelengvas ekspedicijas Baltarusijoje ir Ukrainoje, tikslintos žinios, apžiūrėti ir fiksuoti ten išlikę antkapiniai paminklai. Šiuo „monumentaliu“ akcentu buvo tarsi pabaigtas prieš kelis dešimtmečius drąsiai pradėtas pokalbis apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją ir nepaprastai reikšmingą jos kultūros reiškinį.

Labai taikliai bendrą Marijos Matušakaitės mokslinių darbų vertės pagrindą apibūdino kolegė Gražina Marija Martinaitienė: Matušakaitės knygos „apibendrina ilgo mokslininkės darbo rezultatus, bet svarbiausia – vieną po kitos pildo apmaudžias spragas, žiojėjančias mūsų krašto meninės kultūros istoriografijoje ir klojančias pamatą, kuriuo remdamiesi toliau galės eiti kiti tyrinėtojai“¹³. Dabar sunku pasakyti, kodėl turėdama architektės išsilavinimą Marija Matušakaitė nesiėmė tyrinėti LDK architektūros... Galbūt matė, kad ši sritis sovietmečiu buvo mažiau apleista, ir jautė, kad daugiau dėmesio reikia kitoms sparčiai nykstančio Lietuvos kultūrinio paveldo sritims? Iš daugelio jos pasisakymų spaudoje ir privačių pokalbių buvo galima pajusti, kad būtent dailės paveldo ir istorinės atminties nykimo pavojus ją skatino nepaliaujamai dirbti. Visą savo kaip dailėtyrininkės veiklos laikotarpį Matušakaitė daug bendradarbiavo su paveldosaugininkais – dalyvavo vykdant paveldo objektų paiešką, inventorinimą ir tyrimą. Iki paskutiniųjų metų jai labai rūpėjo senųjų dailės kūrinių išsaugojimas. Ji skaudžiai išgyveno faktą, kad 1990 m. jos atrasta gotikinė XV a. Švč. Mergelės Marijos statulėlė Laukžemės bažnyčioje (pati atradė ją vadino „Laukžemės Madona“), nepaisant kelių publikacijų spaudoje, ilgus metus taip ir liko be deramos restauracijos ir specialios priežiūros¹⁴. Skulptūra pagaliau buvo restauruota tik 2013 m., rengiantis Žemaitijos krikštui skirtai parodai.

Marija Matušakaitė buvo viena tų retų dailėtyrininkų, sunkiomis sovietinės cenzūros sąlygomis publikavusių straipsnius nepageidaujamos „feodalinio“ laikotarpio meno temomis. Kaip pasakojo mokslininkės bičiulis Petras Kimbrys, „ją domino istorinė dailė, ir ji nebijojo religinių siužetų. Ji mokėjo apginti tuos dalykus, kurie jai buvo vertingi ir brangūs.“¹⁵ Asmeninis kuklumas, vidinė inteligencija, o kartu nedeklaratyvus profesinių pažiūrų tvirtumas ir ištikimybė saviems principams, regis, labiausiai ir žavėjo daugelį ją pažinojusių. Sovietmečiu publikavusi LDK dailės tyrimų rezultatus populiariamuosiuose ir mokslo žurnaluose, Lietuvai atgavus nepriklausomybę su neišsenkančia energija ji rengė stambias studijas, kurių pagrindą sudarė ilgus metus kaupta medžiaga, nuolat pildoma naujausiais atradimais. Matušakaitė buvo tarp tų, kurie formavo Lietuvos dailės istorikų mokyklą, nors, paradoksalu, niekada nedėstė būsimiems profesionalams. Pagarbos senajai Lietuvos kultūrai, dėmesingumo dailės kūriniui ir jo plastikai, dailėtyrinės ekspertizės įgūdžius ji ugdė savo asmeniniu pavyzdžiu ir tekstais. Marija Matušakaitė paliko gilų įspaudą Lietuvos menotyros mokslo istorijoje ir šilčiausius prisiminimus ją gerbusių ir mylėjusių kolegų, bičiulių širdyse.

Dalia Vasiliūnienė

¹³ Ten pat: 166.

¹⁴ Dringelytė, I. Marijos Matušakaitės talentas. *Naujasis Židimys-Aidai*. 2016. Nr. 6: 9–15.

¹⁵ Kimbrys, P. Ji niekada nedėstė, bet sugebėjo padaryti įtaką įvairių kartų dailės istorikams [kalbino G. Jankevičiūtė]. *Kuriantis protas brangesnis nei turtai...* 2009: 13.